

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2017

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

JAARBOEK 2017

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2017

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

- Uitgave:* Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl
- Redactie:* Bert van der Lingen
- English summaries:* Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
- Lay-out:* Ewout Korpershoek en Arjan de Haan, DDG 's-Graveland
- Druk:* DPN Weurt
- Voorzijde omslag:* Pijp met carotte en naakte vrouw met tekst: 'Pipe Gambier' en 'Tabac de Paris'. Gambier, Givet.
Collectie en foto Arthur van Esveld.
- Achterzijde omslag:* Tegeltabelau met handelsmerk en producten van C. De Rijk & Zoon. Gouda, Ivora, 1920-1926.
Collectie en foto Arjan de Haan.

ISBN: 978-90-801138-8-6

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

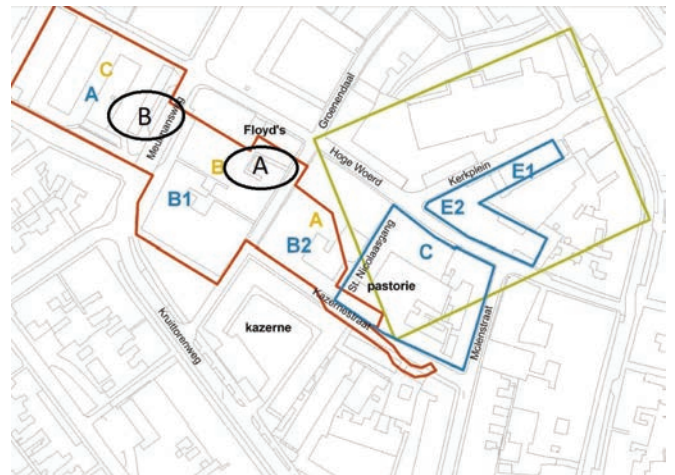
Inhoud

Voorwoord	7
Opmerkelijke vondsten uit de 17de eeuw. Een gedraaide pijp, een steelfragment van een presentatiepijp en een vroege pijp met naamstempel Bert van der Lingen	9
Kleipijpen uit Friesland (2) Ewout Korpershoek	19
O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken. Klei- en porseleinen pijpen van het Kamp bij Oirschot (gemeente Oirschot), 1832-1834 Jos Bazelmans, Michiel Purmer, Jan-Willem de Kort en Antoon Verspaandonk	41
Tabakspijpen uit een 17de eeus Vlaams vondstcomplex Jan van Oostveen	73
Kleipijpen uit een beerput aan de Groenendaal en uit de voormalige stadsgracht te Woerden, 1590-1870 Bert van der Lingen	81
Rajmond Théodore Comhaire een Belgische militair in Zeist, 1918 Bert van der Lingen	97
Het ging niet vanzelf. Over ontwerp en innovatie in de Nederlandse pijpenfabrieken in de 2e helft van de 20e eeuw, met nadruk op de laatste jaren van de Zenith Ruud Stam	103
Vrouwelijk naakt van Gambier Arthur van Esveld	113
Carottepijpen van Gambier Arthur van Esveld	119
Parijs, de thuisbasis van Gambier Arthur van Esveld	125
Nieuwe vondsten van pijpen uit de Gebrüder Ziegler catalogus Ron de Haan	141
Twaalf bladzijden uit een handelscatalogus van de Gebrüder Ziegler uit circa 1825 Ron de Haan	149
Bodemvondsten van pijpen uit Mali Piet Smiesing	171
Een Bamiléké pijp met drie ramskoppen uit Kameroen Ruud Stam	179
Aanvulling op ‘Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw’ en de mini-atuurpijpjes van Verwoerd Ruud Stam	183
De pijprokerstoel en een zeldzame 19de eeuwse pijprokerstoel in chinoiserie-stijl Ron de Haan	193
De firma C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam Bert van der Lingen	201
Snuiftabak, ‘het voedsel der neuzen’ Louis Bracco Gartner	221
English summaries	231

Kleipijpen uit een beerput aan de Groenendaal en uit de voormalige stadsgracht te Woerden, 1590-1870

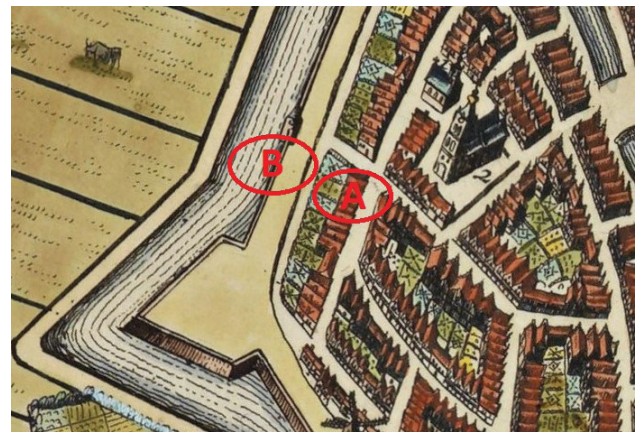
Bert van der Lingen

Afb. 1. Het onderzoeksgebied Woerden-Hochoort (Uit: Hazenberg, Lanzing, Van den Ende 2006, p. 7) aangevuld met de beerput aan de Groenendaal (A) en de ligging van de 'Woerden 7' (B).

Inleiding

In de periode 2002-2004 is voor het project Woerden-Hochoort in de binnenstad van Woerden grootschalig archeologisch onderzoek verricht in opdracht van de gemeente. De archeologische begeleiding betrof de ontgraving van parkeergarage castellum en was gericht op de Romeinse geschiedenis van Woerden. Met eerdere proefsleuven kon de ligging van het castellum Laurium (bouwfasen II - V) worden vastgesteld waarna besloten werd het castellum binnen de stadswallen wettelijk te beschermen. Een bijzondere en spectaculaire ontdekking die veel publiciteit kreeg was het Romeinse

Afb. 2. Dezelfde locaties ingevuld op een kaart van Woerden uit 1649. Bron: Stedenatlas van Frederick de Wit²⁴

Afb. 3. Foto van het opgravingsgebied gezien vanuit het oosten met de beerput aan de Groenendaal (A), de 'Woerden 7' (B) en de locatie waar Woerdense pijpenmakers gewerkt hebben (C). Fotograaf onbekend.

roevrachtschip de 'Woerden 7' ten westen van de Meulmansweg.¹

Beerput Groenendaal

In 2003 zijn aan de westzijde van de Groenendaal een aantal beerputten opgegraven. In het noordprofiel in opgravingsput 30 werden drie beerputten gevonden, waaronder een vierkante beerput (afb. 1, ovaal A) met een grote concentratie afval uit de Nieuwe Tijd.² De beerput lag circa 50 meter ten noorden van de locatie aan de Groenendaal waar vanaf eind zeventiende eeuw tot de eerste helft van de achttiende eeuw enkele tabakspijpenmakers actief waren (afb. 2).³ Producten uit de put konden tot op heden niet aan deze pijpenmakers worden toegeschreven. De beerput aan de Groenendaal was bijzonder rijk gevuld en heeft een lange gebruikstijd gehad van drie eeuwen. Er is opmerkelijk veel Chinees en Japans porselein gevonden, waaronder vroeg zeventiende eeuws kraakporselein. Ook is er Duits steengoed en lokaal gemaakt loodglazuuraardewerk gevonden. Alles wees er op dat de put gebruikt is door betrekkelijk rijke Woerdenaren.⁴

Interpretatie van de locatie

Eeuwenlang is Woerden militair strategisch van belang geweest. Tijdens de tachtigjarige oorlog (1568-1648), de opstand tegen de Spaanse overheersing, lag de stad midden in het strijdgewoel. Na het beleg door de Spanjaarden in 1575 groeide de nijverheid en de stad kwam

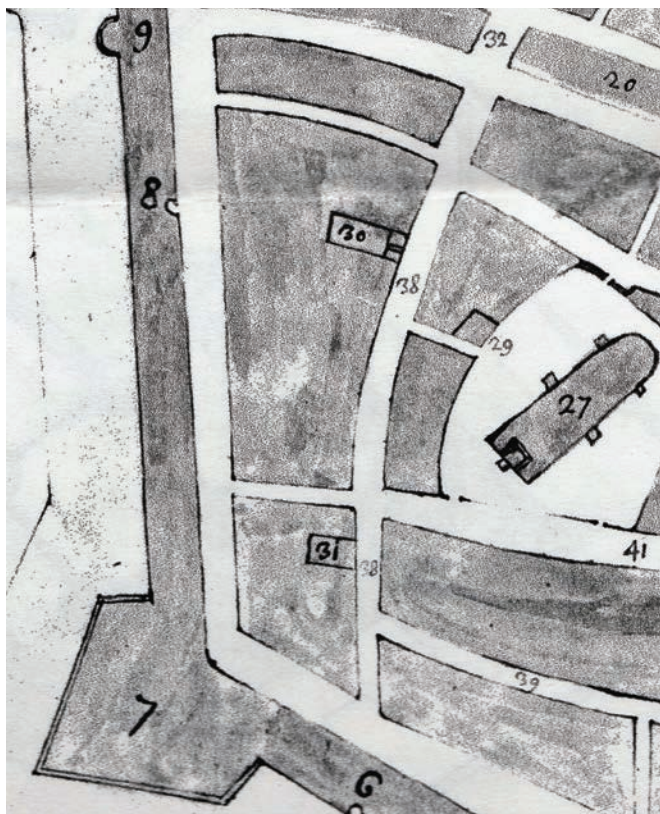
tot bloei. In deze periode werden ook de vestingwerken uitgebreid om de stad te beschermen tegen nieuwe aanvallen. Ter verdediging van de stad liet het stadsbestuur in maart 1576 al extra soldaten aanvoeren. De Staten van Holland besloten om Woerden te voorzien van moderne vestingwerken om de stad beter verdedigbaar te maken.⁵

Rond 1600 was er een flinke bevolkingsgroei. In deze periode werd vlak bij de zuidhoek van de Groenendaal het 'Catte Bolwerck' gebouwd. Deze buurt, waar de beerput werd gevonden, was een gebied met zeer weinig welstand. Toch is hier een grote laat 16de eeuwse kelder gevonden met een plavuizen vloer die niet in dit plaatje past. Waarschijnlijk heeft hier al eerder een pand gestaan dat een andere bestemming had. Misschien was dit de locatie waar vanaf het eind van de 16de eeuw een garnizoenskamp gelegerd was.⁶ En in ieder geval vanaf 1674 tot het eerste kwart van de 19de eeuw heeft de Woerdense Bank van Lening in de Groenendaal gestaan.⁷ Op een kaart uit 1678 staat de locatie van 'De Lombaert' ingetekend (afb. 4). In 1582 verleende de stad een octrooi aan de Lombard Guillermo a Palon om in Woerden een Bank van Lening te exploiteren. Na het vergelijken van locatiebeschrijvingen in notariële akten, lijkt het zeer aannemelijk dat de Bank op dezelfde locatie stond waar de beerput is aangetroffen. De aanwezigheid van de Bank van Lening verklaart ook de rijke inhoud van de put in deze buurt met zeer weinig welstand, zoals het dure Japanse porselein dat in de periode 1660-1690 in gebruik moet zijn geweest.⁸ Het moet namelijk niet uitgesloten worden dat een deel van de onderpanden na breuk ter plekke in de beerput verdween. In ieder geval vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw bezochten diverse Woerdense notarissen de Bank van Lening tijdens de openbare verkopen van goederen die daar waren verpand en die niet binnen staantijd werden gelost. In notariële akten werden de verkochte goederen, de kopers en de betaalde prijzen genoteerd. Dergelijke veilingen vonden meerdere keren per jaar plaats.

Een verrassende vondst in de beerput aan de Groenendaal is een lakzegel van de familie Bredius. Dit zegel is mogelijk afkomstig van Johannes Bredius, die in Woerden werkzaam was als notaris. Verder is ook nog een ovale 18de eeuwse pijpenkop met resten rode lak gevonden.

De pijpvondsten

Uit de put kwamen minimaal 196 pijpenkoppen en enkele honderden gladde en bestempelde steelfragmenten waarvan 45 met tekst. Drie fragmenten van pijpenkoppen waren te fragmentarisch en konden niet voor het onderzoek worden gebruikt. Wat betreft de kleipijpen zijn er twee belangrijke gebruikperiodes te onderscheiden, namelijk circa 1590-1625 (28 exemplaren) en 1730-1870 (148 ex.). Daarnaast zijn 20 pijpenkoppen uit de

Afb. 4. Kaart van Woerden uit 1678. Op nr. 31 is 'De Lombaert' ingetekend. Urbis Woerdensis Vera Delineatio, Theodris Verwey, 1678. Universiteitsbibliotheek Leiden.

Afb. 5. Eerste generatiepijp met hiel, ongepolijst, gebotterde filt zonder radering, 1590-1615. Foto (niet op schaal) Bert van der Lingen.

periode circa 1650-1720 gevonden.

De vondst van 28 eerste generatiepijpen in de beerput is uitzonderlijk. Gewoonlijk worden deze vroegste tabakspijpen in kleine aantallen aangetroffen en verschijnen als enkeling of een paar tegelijk in archeologische rapporten. De grootste groep (585 ex.) vroege tabakspijpen die ooit beschreven is komt van een vondstlocatie in Amsterdam.⁹

De vroege pijpen uit de Woerdense beerput vormen nu de op één na grootste groep die beschreven is. Gezien de gebruikperiodes van de kleipijpen is de put in ieder geval rond 1620 leeggehaald. Mogelijk is de inhoud aan de achterzijde van het perceel in de stadsgracht gooid. Daar zijn (boven het Romeinse schip 'Woerden 7') nog eens minimaal veertig vroege pijpen gevonden die identieke kenmerken vertonen en zeer waarschijnlijk uit deze beerput komen. Hierop kom ik later terug. De vondsten uit de beerput worden hieronder afzonderlijk per groep beschreven. Behalve bij de eerste generatie-

pijpen worden de pijpen onderverdeeld in de mindere en goedkope groffe kwaliteit en de betere en duurdere fijne en porseleine kwaliteiten. Soms wordt gerefereerd aan de vondsten die boven de 'Woerden 7' zijn gedaan.

-Eerste generatiepijp met hiel, gebotterde filt zonder radering, 1590-1615 (1 ex.)

Slechts één pijp in deze groep heeft een gebotterde ketelopening maar geen filtradering wat vrij ongebruikelijk is bij een gebotterde pijp. Het keteloppervlak is ruw en ongepolijst (afb. 5). Dit was oorspronkelijk een kort pijpje. Gezien het verloop van de steeldikte was de lengte waarschijnlijk rond de 15 centimeter. Het model en de manier van afwerking doen vermoeden dat het een wat vroeger vervaardigd pijpje is.

-Eerste generatiepijpen, knopvormig met spoor, 1595-1615 (23 ex.)

Het merendeel van de eerste generatiepijpen uit de beerput aan de Groenendaal heeft een kleine knopvormige tabaksketel met een spoorvormige hiel die bij sommige pijpen scherp naar achteren steekt (afb. 6, 7). Deze pijpen zijn allen ongemerkt, fraai afgewerkt, gepolijst, gebotterden voorzien van een radering langs de ketelopening. Een tweetal exemplaren is wat slordiger afgewerkt met butsen en deukjes in de ketel maar evenals de anderen wel gepolijst. Identieke details in de afwerking en bij het polijsten doen vermoeden dat het merendeel in dezelfde werkplaats is vervaardigd. Opvallend bij deze pijpen is de grote diameter van het rookkanaal, die bij de meeste pijpen 3 tot 4 millimeter bedraagt (afb. 7). In totaal zijn acht verschillende modellen in de beerput gevonden (afb. 7). Er was modelgelijkheid waar te nemen.

Afb. 6. Eerste generatiepijpen met spoor, Utrecht(?), 1595-1615. Foto (niet op schaal) Bert van der Lingen.

Van drie verschillende modellen zijn ieder drie pijpen gevonden en van drie modellen ieder vier pijpen. Van drie exemplaren kon worden vastgesteld dat ze in dezelfde pijpenvorm zijn gemaakt. De afwijkende knopvormige modellen met spoor zijn typerend voor centraal Nederland. Ze worden in het bijzonder in Utrecht¹⁰, in de omgeving van Utrecht, in Woerden en in mindere mate in Gouda gevonden en het lijkt aannemelijk dat ze ook in hetzelfde deel van Nederland zijn vervaardigd.

Opmerkelijk is dat deze bijzondere modellen niet of nauwelijks in Rotterdam¹¹ en Amsterdam worden aangetroffen. Tussen de 585 eerste generatiepijpen uit Amsterdam bevinden zich slechts vier knopvormige pijpen met een spoor waarvan slechts één exemplaar een vergelijkbaar model heeft als die uit de Woerdense put.¹² Een viertal vergelijkbare modellen in het Amsterdam Pipe Museum, gedateerd in de periode 1595-1615, zijn gevonden

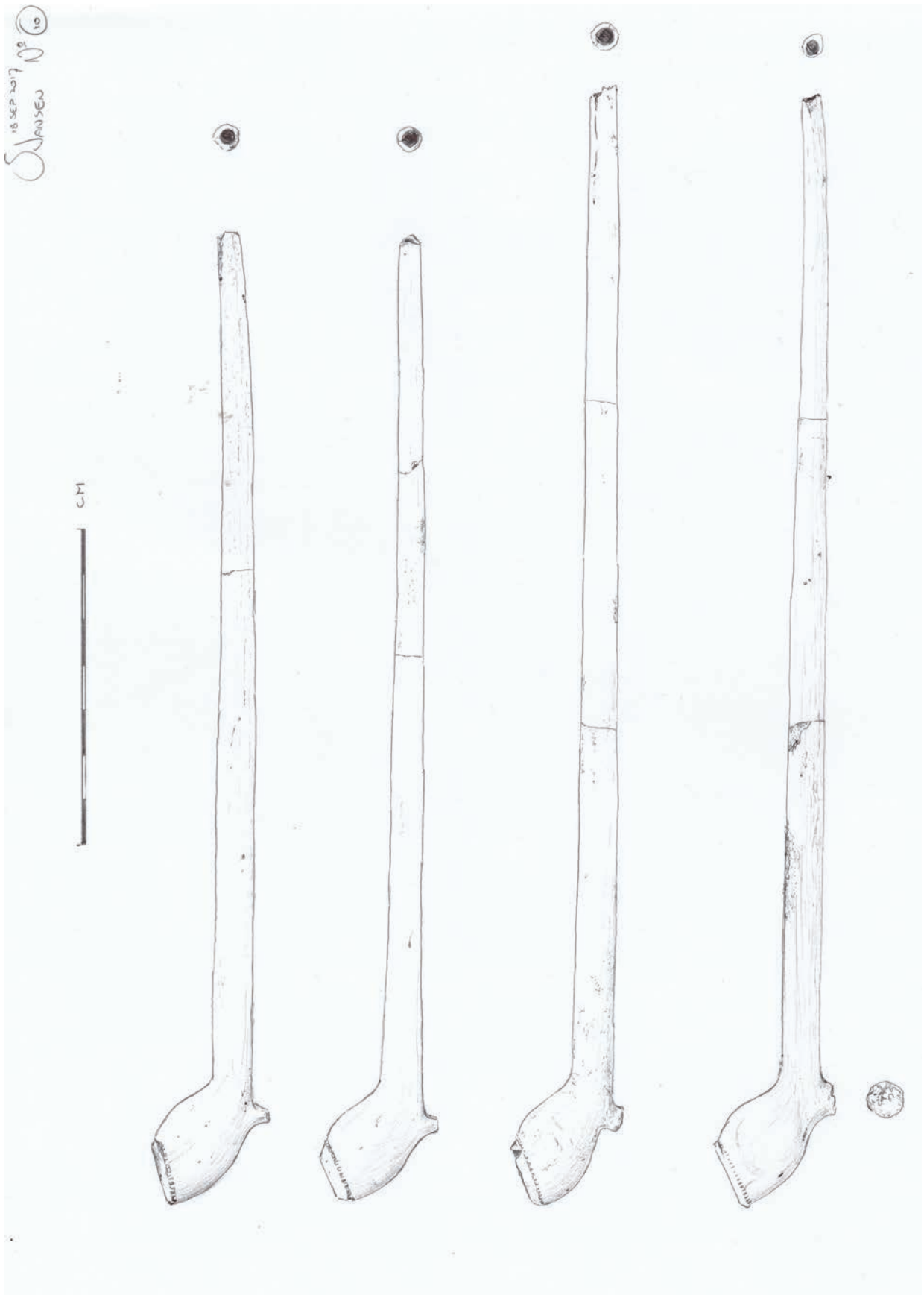
in Bilthoven, Gouda en Rotterdam.¹³ Hoewel deze bijzondere pijpmodellen een sterke Engelse invloed doen vermoeden, zijn ze in Engeland niet bekend.¹⁴ Mogelijk zijn de modellen wel afgeleid van vroege Engelse pijpen maar zijn de vormen in de loop der tijd bij gebruik in Nederland aangepast.

Eerste generatiepijpen gevonden boven de 'Woerden 7'

Een uitstapje naar de locatie van de 'Woerden 7' het Romeinse vrachtschip dat ruim 60 meter ten westen van de beerput is gevonden. Het schip lag direct onder de middeleeuwse vestingwal en gracht. Met behulp van graafmachines is de grond boven het schip afgegraven. In de bovenste laag zijn een groot aantal eerste generatiepijpen gevonden. Omdat dit vondstmateriaal niet te koppelen was aan grondsporen, zijn deze pijpen, met toestemming, door een aantal belangstellenden meege-

Afb. 7. De acht verschillende modellen eerste generatiepijpen met spoor, Utrecht(?), 1595-1615. Foto's (niet op schaal) Bert van der Lingen.

Afb. 8. Eerste generatiepijpen net spoor en hiel (rechts), 1590-1625. Tekening Stephan Jansen.

nomen. Volgens Mart Scheer, vrijwilliger bij de AWN en bij de meeste opgravingen aanwezig als bevoegen amateurarcheoloog, zijn er minimaal 40 eerste generatiepijpen uit deze grond gekomen. Bijna alle pijpen zijn onder verzamelaars verspreid geraakt voordat ze onderzocht konden worden waardoor veel gegevens verloren zijn gegaan.¹⁵ Daarnaast bevinden zich minimaal 18 eerste generatiepijpen van deze locatie in de collectie van Mart Scheer.¹⁶ Deze pijpen zijn onderzocht en bleken identieke details in vorm en afwerking te hebben als de eerste generatiepijpen die in de 60 meter verder gelegen beerput zijn gevonden. Hierdoor is het zeer waarschijnlijk dat deze pijpen na het schoonmaken van de beerput over de stadsmuur in de gracht zijn gegooid.

Dat de beerput leeggehaald is blijkt ook uit de samenstelling van de pijpen die daarin gevonden is. De grote groep eerste generatiepijpen uit 1590-1615 wordt gevolgd door een kleine groep uit de periode 1650-1710 en daarna een grote groep ovale pijpen vanaf 1730. Dit lijkt er op te wijzen dat de put verschillende keren is schoongemaakt/leeggehaald. Dit zou dan onder meer in het eerste kwart van de 17de eeuw en in het eerste kwart van de 18de zijn gedaan. Het is zeer goed mogelijk dat de inhoud van de beerput toen aan de achterzijde van het perceel over de stadsmuur is gegooid. Er was toen geen bebouwing en de tuin van het pand grensde aan de stadsgracht. Als we de unieke samenstelling van deze groep pijpen bekijken is het ook vrijwel zeker dat deze afkomstig zijn van dezelfde groep. Het merendeel van de pijpen bleek namelijk identiek te zijn aan die uit de beerput. Uit het pijpmateriaal dat boven de 'Woerden 7' is gevonden en nu in particulier bezit is, kon een knopvormige pijp met punthiel gecompleteerd worden met een totale lengte van 22 centimeter met een steel-lengte van 19,5 centimeter (niet afgebeeld). Drie andere pijpen konden grotendeels gecompleteerd worden. Twee hadden een overgebleven lengte van 21,5 cm en de derde een lengte van 24,8 cm (afb. 8 bovenste drie pijpen). Uitgaande van het verloop van de diameter van de steel en de zeer grote diameter van het rookkanaal bij het mondstuk is de verwachting dat de oorspronkelijke totale lengte van deze drie pijpen hooguit 22 tot 26 centimeter bedroeg.

-Eerste generatiepijpen met een vroeg dubbelconisch Basismodel 1, 1610-1625 (4 ex.)

De laatste vier pijpen in deze groep kunnen worden gedateerd in de periode 1610-1625 en behoren tot de vroegste producten van basismodel 1 met een dubbelconische ketel. Opvallend is het verschil in afwerking bij dit kleine groepje. Een van de pijpen (afb. 9) is ongemerkt en ongepolijst en heeft een ruw oppervlak. De ketelopening is gebotterd en heeft een radering. De overige drie zijn eveneens gebotterd en hebben een radering maar zijn fraai gepolijst waardoor het oppervlak een glad en

glanzend uiterlijk heeft verkregen. Alle drie hebben een gekroonde vijfbladige roos als hielmerk. Twee hiervan komen uit dezelfde persvorm en hebben een identiek stempel (afb. 10a). De derde ketel heeft een iets groter ketelmaat (afb. 10b). De manier van afwerking en het gelijke ketelmodel doen vermoeden dat ook deze pijpen uit dezelfde werkplaats afkomstig zijn. Deze laatste vier pijpen lijken uit een ander productiecentrum te komen dan de knopvormige pijpen met punthiel. Mogelijk zijn ze in Gouda vervaardigd. Uit het opgeraapte pijpmateriaal boven de 'Woerden 7' kon nog een compleet vroeg dubbelconisch model worden samengesteld (afb. 8 onder). Deze pijp, die identiek is aan die in afbeelding 10a, heeft een totale lengte van 24,7 centimeter met een steel-lengte van 21,7 centimeter en is opnieuw een aanwijzing dat de pijpen van de 'Woerden 7' afkomstig zijn uit de beerput aan de Groenendaal.

Gebruikssporen eerste generatiepijpen

De mate waarin de pijpen gerookt zijn kan mede van belang zijn voor het bepalen van de welstand van de gebruiker/eigenaar van de put. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen licht, middel en zwaar gerookt. Een aantal pijpen lijkt ongebruikt maar zou enkele malen gerookt kunnen zijn geweest waardoor geen zichtbare sporen zijn achtergelaten. Circa tien pijpen hebben een zwarte roetaanslag aan de buitenkant van de tabaksketel.

Dit komt voor bij zowel licht als zwaar gerookte pijpen en werd veroorzaakt door de pijp met een walmende kaars of lamp aan te steken. Bij de eerste generatiepijpen vertoont 46 % zware gebruikssporen, 29 % middel en 25 % lichte sporen van gebruik. Zoals eerder opgemerkt was tabak nog vrij duur en het werd door relatief weinig mensen gebruikt.

Uit het hoge percentage licht en middel gerookte pijpen zouden we, mede gezien de grote hoeveelheid materiaal en de hoge kwaliteit van de pijpen kunnen concluderen dat de gebruikers een betere welstand hebben genoten.

Afb. 9. Dubbelconisch model, gebotterd, radering, ongepolijst, ongemerkt, 1595-1615. Foto (niet op schaal) Bert van der Lingen.

Afb. 10a-b. Dubbelconisch model in twee formaten, hielmerken roos gekroond in contour, 1610-1625. Foto (niet op schaal) Bert van der Lingen.

-Basismodel 1, dubbelconisch, 1650-1690 (5 ex.)

Groffe kwaliteit:

Een vijftal dubbelconische modellen uit de periode 1650-1680 zijn van de goedkope groffe kwaliteit. Vier van deze pijpen hebben een gestileerde roos van stippen aan weerszijden van de kop en één ketel is glad. Twee pijpen met een roos komen uit dezelfde persvorm. Drie hebben een roos met zes stippen en één heeft een achtpuntige roos. De laatste heeft een aantal productiefouten. De rechterzijde van de ketelwand is gedeukt en aan de rokerszijde bevindt zich een scheur van 6 mm op de

vormnaad bij de ketelopening. Op dit punt is, tijdens of kort na fabricage, een scherfje uit de ketelwand gebroken. Gezien de roetaanslag op de breuk is deze goedkope pijp toch verkocht en zwaar gerookt. De herkomst van de groffe pijpen is onbekend. Het licht afwijkende pijpmodel en de productiefouten bij bovengenoemde pijp zouden kunnen duiden op lokale of regionale productie.

Fijne kwaliteit:

De fijne kwaliteitspijpen met een dubbelconisch model zijn gemerkt met CL gekroond, II gekroond (2 ex.), IK, HDK, en vijf schijven (zie Tabel 1). Ze zijn te plaat-

Merk:	Aantal:	Datering:	Mogelijke herkomst / eigenaar en werkzame periode:
Eerste generatiepijpen:			
knopvorm met spoor ongemarkt	23	1595-1615	
gebotterd zonder filtradering	1	1595-1615	
roos 5-bladig, gekroond in contour	3	1610-1625	
ongemarkt dubbelconisch model	1	1610-1625	
totaal	28		
Basismodel 1 (dubbelconisch):			
grof, glad	2		
grof, gestileerde roos	4		
Fijn:			
CL gekroond	1	1675-1700	onbekend
II gekroond	2	1650-1680	Gouda, Jan Jonasz. de Vriend 1650/1656-1678
IK	1	1630-1650	onbekend
HDK	1	1650-1670	onbekend, mogelijk Gouda
vijf schijven	1	1645-1670	Gouda, Govert Cincq 1650-
totaal	12		

Tabel 1: Eerste generatiepijpen en dubbelconische ketel (basismodel 1).

Afb. 11. Dubbelconisch model, hielmerk CL gekroond, productiecentrum en maker onbekend, 1675-1690. Foto (niet op schaal) Bert van der Lingen.

sen tussen 1630-1690. De vroegste pijp, met het merk IK, dateert uit de periode 1630-1650. De pijpen met II gekroond komen uit dezelfde vorm en er is een identiek merkstempel gebruikt. Op de steel van een van deze pijpen bevindt zich het restant van een stempel met vier lelies in een ruit. De pijp met het HDK merk uit de periode 1650-1670 is van onbekende herkomst maar mogelijk afkomstig uit Gouda.¹⁷ Hiervan werden in de eerder besproken grachtvulling boven de 'Woerden 7' nog drie exemplaren met hetzelfde model gevonden. De pijp met het in Gouda onbekende merk CL gekroond (afb. 11) heeft rond de steel twee banden met raderingen tussen stippen. Gezien de mindere afwerking van de pijp is het niet ondenkbaar dat we hier eveneens met een lokaal of regionaal product te maken hebben. De pijp is te plaatsen in de periode 1675-1690. De pijp met de vijf schijven, welk merk vanaf 1650 eigendom was van Gouwenaar Govert Cincq¹⁸ heeft een filtradering maar is niet gepolijst. Dit is ongebruikelijk bij de betere kwaliteit gemerkte pijpen uit Gouda en mogelijk is deze door het productieproces geglijpt en als tweede keus verkocht.

-Basismodel 2, trechtervorm, 1680-1720 (9 ex.)

Groffe kwaliteit:

Er zijn vier groffe pijpen gevonden waarvan twee vroegere trechtervormige modellen uit het eind van de 17de eeuw met een gestileerde roos van zes stippen en twee gladde vroeg 18de eeuwse trechtermodellen.

Fijne kwaliteit:

De trechtermodellen van de fijne kwaliteit zijn gemerkt met CW gekroond, drie kronen, twee duiven gekroond, pelikaan en huismerk met viertje (Tabel 1). Allen zijn fraai afgewerkt, gepolijst en hebben een filtradering. De merken CW gekroond en het huismerk hebben beiden slechts één eigenaar gehad.

Basismodel 3, ovaalvorm 1740-1820 (147 ex.)

Groffe kwaliteit:

Tussen de 147 ovale ketelmodellen bevonden zich vijf groffe pijpen uit de periode 1740-1780. Bij drie exem-

Merk:	Aantal:	Datering:	Mogelijke herkomst / eigenaar en werkzame periode:
Grof	4		
Fijn:			
CW gekroond	1	1674-1686	Gouda, Cornelis Willemsz. de Jonge 1674-1686
Drie kronen	1	1690-1710	Gouda, Jacobus Gerritsz. Witsius 1679-1733
Twee duiven gekroond	1	1690-1710	Gouda, Jan Teunisse Bouman en weduwe 1675-1709
Pelikaan	1	1690-1710	Gouda, Jan Michielsz. Metfoort 1655/1660-1698-1707
Huismerk met viertje	1	1699-1710	Gouda, Passchier Vergouw 1699-1705-1710
Totaal Fijn	9		

Tabel 2: basismodel 2: Trechtervorm (basismodel 2)

plaren is aan de zijkant van de ketel een merk of versiering aangebracht. Twee pijpen hebben het merk muil gekroond met een Gouds wapenschild met S aan weerszijden van de spoor (afb. 12) en de derde pijp heeft een gekroonde vogel met M binnen een cirkel van stippen. De vierde ketel is versierd met een gekroonde vis boven drie golfjes. De fraai afgewerkte koppen met de muil gekroond dateren uit 1740-1760 en komen uit een Goudse werkplaats. Dit merk wordt met regelmaat in Woerden gevonden. De pijpen met vogel met M en de gekroonde vis zijn mogelijk niet in Gouda vervaardigd en zouden uit regionale werkplaatsen zoals Schoonhoven, Gorinchem of Alphen kunnen komen.

Afb. 12. Ovaal model, zijmerk muil gekroond, Gouda, mogelijk Arij Mullaart en weduwe 1730-1755 of Cornelis Kalf 1765-1781. Foto (niet op schaal) Bert van der Lingen.

Fijne kwaliteit:

Er zijn 143 pijpenkoppen gevonden van de fijne en porseleijne kwaliteit uit de periode 1730-1820. Drie van deze pijpen hebben een kortere gedrongen ketel. In totaal zijn 45 verschillende merken gevonden. Het merendeel komt uit Goudse werkplaatsen maar er zijn mogelijk ook pijpen uit andere regionale productiecentra gevonden en een Duitse pijp. In Tabel 3 zijn alle gevonden merken op basismodel 3 weergegeven met de verschillende bijmerken. Pijpen met eenzelfde bijmerk hoeven niet per definitie uit dezelfde pijpenvorm te komen, daar ze uit verschillende perioden kunnen dateren en uit verschillende werkplaatsen van verschillende eigenaren afkomstig kunnen zijn. Dit blijkt ook uit een tweetal pijpfragmenten met eenzelfde ketelmodel en met hetzelfde merk die beiden een andere pijpenmakersnaam dragen. Een afwijkend model met het slordig gegraveerde merk D ongekroond komt uit het Duitse Westerwald (afb. 13).¹⁹ Een zevental ketels, gemerkt met 93 gekroond, A gekroond, DR monogram (2 ex.), molen (2 ex.) en smid aan't aambeeld, stammen uit de periode 1730-1740. De

laatste vertoont zware rooksporen aan de binnenzijde van de kop, terwijl de overige slechts licht gerookt zijn. Op een pijp met de molen vinden we de naam DANENS, die verwijst naar het bedrijf van de familie Danens uit

Afb. 13. Ovaal model, hielmerk D. Duitsland, Westerwald, 1770-1800. Foto (niet op schaal) Bert van der Lingen.

Gouda. Een viertal pijpen, gemerkt 65 gekroond (2 ex.) en Wapen van Gouda (2 ex.), is te dateren in de periode 1740-1770. Het merendeel van de ovale pijpen van de betere kwaliteit hebben een gelijk model dat tussen circa 1760-1820 te dateren is.

De meest voorkomende merken zijn BWB (33 ex.), E gekroond (9 ex.), 96 gekroond (9 ex.), wapen van Gouda (7 ex.), BVB (6 ex.), BVM (5 ex.), 84 gekroond (4 ex.), molen (4 ex.) en weegschaal (4 ex.). Bekijken we de kwaliteit van de ovale modellen dan zien we 57 pijpen van de fijne en 76 van de porseleijne kwaliteit. Bij de overige pijpen is de kwaliteit onbekend omdat ze dateren uit de periode voordat het Goudse wapen op de zijkant van de hiel werd gezet of omdat ze uit Duitsland of een regionaal productiecentrum komen. Per merk werd slechts één kwaliteit aangetroffen. Dit betekent dat de pijpen selectief werden aangekocht en van bepaalde merken alleen de beste porseleijne kwaliteit in huis werden gehaald (55 gekroond, 69, 96 gekroond, BWB, BVB, BVM, MB gekroond, WS gekroond, both, duif gekroond, leeuw in de Hollandse Tuin, lelie en molen), terwijl van andere merken alleen de fijne kwaliteit werd gekocht (E gekroond, wapen van Gouda, weegschaal en 84 gekroond). De voorkeur ging kennelijk uit naar pijpen met het merk BWB.

Tabakspijpen met korte ovale ketels:

Er zijn drie ovale pijpen met een kortere wat gedrongen ketel gevonden. Deze zijn gemerkt met VH gekroond en ijslee gekroond (2 ex.). De laatste twee zijn in dezelfde persvorm gemaakt. Op de steel van een van de pijpfragmenten is de naam A. HERB.. IN GOUDA gestempeld (afb. 15a). Abel Herbus had de ijslee gekroond in de

Merk:	Bij- en vormmerken, hiel links en rechts:	fijn	porselein	onbek.	Productieplaats (Gouda tenzij anders vermeld), Mogelijke maker / eigenaar met werkzame periode.
15 gekroond	geen			1	Onbekend productiecentrum
16 gekroond	Gw / Gw		1		Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
20 gekroond	GW + S / GW + S	1			zie boven
38 gekroond	GW + S / GW + S	1			zie boven
49	GW + S / GW + S	2			zie boven
54 gekroond	GW + S / GW + S	1			zie boven
55 gekroond	GW / -		3		Gloudt Marthee 1762-1817
65 gekroond	GW + S / GW + S	2			Raas Dircksz Steenberg 1727-1761 of Willem Vergeer 1766-1795 Abraham de Hoop 1775-1812
69	GW / -		2		Leendert Welter 1801-1828
81 gekroond	GW + S / GW + S	1			Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
84 gekroond	GW + S / GW + S 4				Dirk Jasperse Vertoren 1734-1760/1767?
93 gekroond	geen			1	Jacobus Stomman 1748-1764, weduwe 1764-1770
96 gekroond	GW / cirkel	1			zie boven
96 gekroond	GW / 4 stippen	2			zie boven
96 gekroond	GW / 3 stippen	1			zie boven
96 gekroond	GW / 2 stippen	5			zie boven
A gekroond	geen			1	Machiel Brem 1728-1778
D	geen			1	Duitsland, Westerswald
E gekroond	gebr. / GW + S		3		Hendrik Manshoofd 1733-1773
E gekroond	GW + S / GW + S	6			Arij Carlier 1748-1768
G gekroond	GW + S / GW + S	1			Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
AE gekroond	GW + S / GW + S	2			zie boven
DP gekroond	GW + S / GW + S		1		zie boven
DR monogram	geen			2	Raas Dircksz Steenberg 1727-1761
HH gekroond	GW / -		1		Onbekend productiecentrum, Hendrik Hunk?
MB gekroond	GW / stip		1		Martinus Brammert 1787-1801, zijn weduwe 1801-1809
TI gekroond	GW + S / GW + S	1			Onbekend productiecentrum, Hendrik Hunk?
VH gekroond	Stip / Gw		1		Matthijs van der Helm en weduwe 1736-1776
WS gekroond	GW / -		1		Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
BVB	GW / -		1		zie boven
BVB	GW / stip		1		zie boven
BVB	GW / cirkel		2		zie boven
BVB	2 stip / GW + stip		2		zie boven
BVM	GW / 2 stippen		2		Hendrik van den Berg 1796-1806
BVM	GW / 1 stip		1		Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
BVM	GW / cirkel		2		zie boven
BWB	GW / -		3		Cornelis de Jong 1749-1770/1772
BWB	GW / -		20		Bartholomeus de Pier 1772-1834
BWB	GW / 2 stippen		6		Cornelis de Jong 1749-1770/1772 of Bartholomeus de Pier 1772-1834
BWB	GW / 2 cirkels		1		zie boven
BWB	GW / stip		2		zie boven
BWB	GW en stip / -		1		zie boven
GML	GW + S / GW + S	1			Arnoldus van Straaten 1801-1845
KVD	GW + S / GW + S	1			Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
PIB	GW + S / GW + S	1			zie boven
PVN	GW + S / GW + S	3			Adam Schouten 1785-1791
Bacchus op vat	GW + S / GW + S	1			Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
Bacchus op vat	GW + S / GW + S	3			zie boven
Both	GW / -		2		zie boven
Driekoningenkaars	GW + S / GW + S	1			Onbekend productiecentrum
Duif gekroond	GW / 2 stippen		1		Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
Leeuw in H.tuin	GW / stip		1		Frans Verzijl 1724-1786
Leeuw in H.tuin	geen			1	zie boven
Lelie	GW / -		1		Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
Man op stoel	GW + S / GW + S	1			zie boven
Molen	geen			1	Jacob Arijsz Danens 1722-1759
Molen	geen / 2 stippen			1	Gouda, familie Danens
Molen	GW / cirkel		3		zie boven
Molen	GW / stip		1		zie boven
Muil	GW + S / GW + S	1			Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
Sleutel	geen			1	Onbekend productiecentrum
Sleutel	GW + S / GW + S	2			Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
Smid / aambeeld	1 stip / geen			1	Jan Jorisz van der Dus 1714-1739
Speelman	GW + S / GW + S	1			Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
Voetboog	GW + S / GW + S	2			zie boven
Wapen van Gouda	GW + S / GW + S	7			zie boven
Weegschaal	GW + S / GW + S	4			Dirk Buijs 1750-1794
IJsslede gekroond	GW + S / GW + S	3			Abel Herbus 1777-1787
Zwaan	GW + S / GW + S	3			Gouda, meerdere eigenaren en/of gebruikers
Totalen:		57	76	10	

Tabel 3: Ovaalvorm (basismodel 3, 1735-1870. Met bij- en vormmerken op de hiel links / rechts (GW = Gouds wapen), het aantal fijne en porseleine kwaliteit en de mogelijke eigenaar/pijpenmaker.

periode 1777-1782 in huur, en in 1782-1787 in eigendom. De VH gekroond was in de periode 1736-1774 eigendom van Matthijs van der Helm en werd na zijn overlijden tot 1776 door zijn weduwe gezet. Er zijn twee losse steelfragmenten met zijn naam gevonden. Minimaal zes ovale koppen dateren uit de periode circa 1820-1870. Ze zijn gemerkt met 81 gekroond, AE gekroond (2 ex.), Bacchus op het vat, GML en PIB. Allen hebben als bijmerk het Goudse wapenschild met daarboven een S. Bacchus op het vat werd ook op vroegere ovale modellen gevonden en kan er op duiden dat dit een merk was dat over langere periode in Woerden werd geleverd en verkocht. Op de steel van de pijpen gemerkt GML en PIB zijn via vormgravering zigzaglijnen op de steel direct achter de kop aangebracht.

Basismodel 5, rondbodemkop, fijne en groffe kwaliteit, 1750-1800

Groffe kwaliteit:

Er is een groffe schelppijp uit de periode 1740-1780 met elf lobben gevonden. Op de vormnaden van de ketel en op de bovenzijde van de steel zijn met een kam schuine lijntjes in de nog natte klei gestreken. Van deze pijp is geen productieplaats bekend, maar zal moeten worden gezocht in bovengenoemde regionale centra.

Fijne kwaliteit:

Daarnaast zijn er twee Goudse rondbodemkoppen van de fijne kwaliteit gevonden. De eerste is aan de onderzijde van de ketel gemerkt met 16 gekroond en heeft aan beide zijden van de ketel een Gouds wapenschild. De tweede is een schelppijp van de Goudse firma Frans Verzijl & Zoonen uit de periode 1770-1800, met rond de basis veertien lobben (afb. 14). Aan de voorzijde is de pijp gemerkt met de leeuw in de Hollandse tuin. Dit merk werd ook op een ovaal basismodel aangetroffen. De kop van de schelppijp is licht gedeukt, waardoor de ketelopening een ovale vorm heeft gekregen. Mogelijk is deze pijp als tweede keus verkocht. Gezien het ontbreken van een

Afb. 14. Licht vervormde schelppijp, ketelmerk Leeuw in de Hollandse tuin, Gouda, firma Frans Verzijl & Zoonen, 1770-1800. Foto (niet op schaal) Bert van der Lingen.

Gouds wapenschildje kan dit ook een product uit Alphen aan den Rijn zijn waar veel gerenommeerde Goudse pijpenmakersmerken werden geïmiteerd en gezet.

Pijpfragmenten en losse steelfragmenten met namen

Er zijn 20 ovale tabaksketels met langere steelfragmenten gevonden waarop de namen van twaalf verschillende pijpenmakers en de plaatsnaam Gouda en 41 losse steelfragmenten met namen van pijpenmakers (Tabel 4). Dat we voorzichtig moeten zijn met het toeschrijven van producten aan bepaalde makers blijkt uit de vondst van gelijke pijpfragmenten met het pijpenmakersmerk BWB. Op de steel van een van deze pijpen staat de naam Cornelis de Jong en op de andere Bartholomeus de Pier. De Jong was in de periode 1749-1770/1772 eigenaar van het merk BWB en De Pier in de periode 1772-1834.

Ook opmerkelijk zijn drie pijpen uit dezelfde pijpenvorm, gemerkt E gekroond, waarvoor tevens hetzelfde merkstempel is gebruikt. Op een van deze pijpen (afb. 15b) is M.HOOF[.], ofwel Hendrik Manshoofd gestempeld. Die was echter niet de eigenaar

Afb. 15a-b. Ovale modellen, hielmerken ijssee gekroond met steelopschrift A. HERB.. IN GOUDA (boven) en E gekroond met steelopschrift M.HOOF... (onder). Foto (niet op schaal) Bert van der Lingen.

Naam of tekst op steelfragmenten	Aantal	Mogelijke maker / : eigenaar met werkzame periode:	Merk:	fijn	porselein
G: MARTE. / N: GOUDA	1	Gloudt Marthee 1762-1817	55 gekroond		1
A:DE:HOOP / GOU	1	Abraham de Hoop 1775-1812	69		1
:WELT / IN: GO	1	Leendert Welter 1801-1828	81 gekroond		1
STOMMAN. / .GOUDA	1	Jacobus Stomman & weduwe 1748-1770	96 gekroond	1	
I. STOMM / IN. GOUDA	2	zie boven	96 gekroond		1
C DE IONG / GOUDA	2	Cornelis de Jong 1749-1770/1772	BWB		1
. DE PIER. / IN: GO	1	Bartholomeus de Pier 1772-1834	BWB		1
B: DE. PI	1	zie boven	BWB		1
H:V:D:BE	1	Hendrik van den Berg 1796-1806	BVM		1
M.HOOF	1	Hendrik Manshoofd 1733-1773	E gekroond	1	
KARLIER	2	Arij Carlier 1748-1768	E gekroond	1	
BREMME / IN: GOUD	1	Martinus Brammert & weduwe 1787-1809	MB gekroond		1
A. S	2	Adam Schouten 1785-1791	PVN	1	
F VERZYL / GOUDA	1	Frans Verzijl 1724-1786	Leeuw in Holl. tuin		1
DANENS. / IN:GOUDA	2	Fa. Jan Danens Jacobsz. 1778-1787	Molen		1
.D.BUIS	1	Dirk Buijs 1750-1794	Weegschaal	1	
V.D.HELM. / IN. GOU	1	Matthijs van der Helm & weduwe 1736-1776	VH gekroond		1
A. HERB / IN GOUDA	1	Abel Herbus 1777-1787	ijslee gekroond	1	
[...] DRIK: BOS / [...]	1	Hendrik Bos 1752-1798	geen hielmerk		
B.ELINGH. / [...]	1	Benjamin Eling 1748-1794	geen hielmerk		
V:LEEUEW[.] / [.]GOUDA	1	[?] van Leeuwen	geen hielmerk		
V:LEEUEW /	2	[?] van Leeuwen	geen hielmerk		
T:VAN SO[.] / [...]	1	Teunis van Son & weduwe 1760-1818	geen hielmerk		
.V. DER VIN / GOUDA	2	[?] van der Vin	geen hielmerk		
I: VISSE[.] / [...]	1	Jan Visser	geen hielmerk		
[..] MUERS / IN.GOUDA	1	[..] Meurs[?]	geen hielmerk		
[.]RLINGE / [.]RLINGE	1	HARLINGE / HARLINGE	geen hielmerk		
Totaal:	34			6	12

Tabel 4: Namen en tekst op steelfragmenten van pijpen met Basismodel 3 (ovaalvorm), 1730-1820, met het aantal gevonden exemplaren en de eigenaar/maker. Van een aantal pijpenmakers zijn ook gemerkte ketels gevonden. Deze hielmerken zijn achter de naam gezet met daarbij de kwaliteit van de pijp. Van de laatste elf namen in deze Tabel zijn geen hielmerken gevonden (geen hielmerk). HARLINGE is de enige tekst die niet verbonden is aan een pijpenmakersnaam.

van dit merk. De E gekroond was in de periode 1748-1768 eigendom van Arij Carlier, in 1768-1800 van zijn weduwe Hendrikje Smits, en van 1800-1801 van de Erven Hendrikje Smits. Manshoofd gebruikte in de periode 1733-1773 het merk de lelie, dat in 1773 eigendom werd van Maarten Carlier. Drie andere pijpen met de E gekroond, afkomstig uit dezelfde vorm en met identiek merkstempel, komen gezien de naam KARLIER op de steel wel uit de werkplaats van Arij Carlier. De reden waarom de naam niet overeenkomt met die van de eigenaar van het merk is onduidelijk. Mogelijk heeft dit te maken met merkuitbesteding, waarbij zelfstandige pijpenmakers orders maakten voor grote bedrijven en daarbij de merken van deze bedrijven gebruikten. Een andere mogelijkheid is dat Manshoofd, na het overlijden van Carlier, pijpen heeft gemaakt in opdracht van zijn weduwe en daarbij zijn eigen naamstempel gebruikte en het merk van Carlier. Van de 41 losse steelfragmenten met pijpenmakersnamen

zijn van 31 namen pijpen gevonden met aan hen toebehorende merken. Van een zestal namen zijn in de beerput geen merken aangetroffen, namelijk Hendrik Bos, Benjamin Elingh, van Leeuwen (3 ex.), Teunis van Son, Jan Visser, en Van der Vin (2 ex.). Op zes steelfragmenten is de tekst door een slechte afdruk onleesbaar en twee fragmenten hebben onleesbare of, in geval van imitaties uit bijvoorbeeld Alphen, opzettelijk verkeerd weergegeven namen. Het gaat hierbij om de namen MUERS / IN.GOUDA en DANE ANE S, waarmee de firma's Meurs en Danens bedoeld zullen zijn. Slechts een steelfragment had geen relatie met een pijpenmakersnaam. Op een dun steelfragment vinden we de tekst [..]RLINGE en [..]RLINGE, waarmee de havenstad Harlingen werd bedoeld.

Afwijkende afwerking, Alphense productie?

Een aantal ovale pijpen uit de periode circa 1760-1820 valt op door een afwijkende afwerking waarbij een ketel

gemerkt 15 gekroond het meest opvalt. De ketelrand van deze pijp is niet gebotterd maar met een mes afgesneden en het oppervlak van de scherf is ruw en met slordige, onregelmatige en dikke strepen gepolijst. Deze pijp kan zowel in een regionaal pijpenmakerscentrum als in Duitsland zijn gemaakt.

Een pijp gemerkt driekoningenkaars is eveneens van slordig fabricaat. De Goudse wapenschildjes zijn onduidelijk weergegeven, het merk is te diep gestempeld en de hiel is onregelmatig met een mes afgesneden. De kop helt te ver naar achter waardoor deze bijna horizontaal in het verlengde van de steel ligt. De pijpenmaker heeft dit gedeeltelijk gefatsoeneerd, wat resulteerde in een deuk en krassen aan de achterzijde van de ketel. Bij een pijp gemerkt sleutel uit de periode 1760-1800, zijn geen Goudse wapenschildjes aangebracht. De kop is grof gepolijst waarbij de agaastrepen scheef en onregelmatig op de kop zijn aangebracht. Aan de achterzijde is de vormnaad zichtbaar en er bevindt zich een ondiepe deuk van 10x5 mm, waardoor de pijp niet in zijn geheel kon worden gepolijst. Rechts op de kop bevindt zich nog een kleiner deukje. Het slordig gestempelde merk is zonder omlijsting. Waarschijnlijk zijn deze pijpen afkomstig uit kleine Alphense werkplaatsen.

De twee laatste afwijkende pijpen in deze groep zijn gemerkt met TI gekroond en HH gekroond. Bij de eerste is het merk slordig afgedrukt in de klei en de kop is niet of nauwelijks gepolijst. De pijp met HH gekroond heeft een Gouds wapenschild op de zij van de hiel links. De radering langs de ketelrand is slordig aangebracht. De maker hiervan is mogelijk Hendrik Hunk uit Gouda, die tussen 1790-1800 en 1815-1818 het merk 19 gekroond in eigendom had en in de periode 1791-1800 de TI gekroond van Lammert Wout huurde. In 1790 leende Hunk 100 gulden van de Woerdense tabaks- en pijpenhandelaar Hendrik Straatman.²⁰ Mogelijk gebruikte hij dit geld voor het opstarten van zijn eigen bedrijf. Het is niet ondenkbaar dat hij, als afbetaling van zijn schuld, kleipijpen aan Straatman leverde. In de periode 1800-1815 is

Afb. 16. Ovaal model, hielmerk HH gekroond. Woerden[?], Hendrik Hunk, 1800-1815? Foto's (niet op schaal) Bert van der Ling.

Hunk echter niet bij het Goudse gilde ingeschreven als pijpenmaker. Het is niet ondenkbaar dat hij in deze periode in Woerden of elders buiten Gouda werkzaam is geweest en het merk HH gekroond op zijn pijpen stempelde. Een gelijk ovaal model met dit merk werd aangetroffen als akkervondst vlak buiten Woerden.²¹

Produkten uit dezelfde persvorm

Om een inschatting te kunnen maken van de mogelijke aantallen waarin de gebruiker van de put zijn pijpen per merk ofwel kwaliteit kocht, werden deze onderzocht op kenmerken die via de pijpenmal en door de pijpenmaker werden nagelaten. Ondermeer uit onopzettelijk aangebrachte oneffenheden kan eenzelfde herkomst worden herleid. In de meeste gevallen is hierbij zowel een identiek merk- als naamstempel gebruikt. Een identieke wijze van materiaalafwerking of een identieke manier in het aanbrengen van bijvoorbeeld een ketelradering zijn aanwijzingen dat producten door eenzelfde persoon zijn gemaakt. Bij 42 exemplaren (30 %) uit de periode 1730-1870 kon worden vastgesteld dat pijpen in eenzelfde persvorm zijn gemaakt. Het gaat om producten uit tien werkplaatsen, met de merken 49 (2 ex.), 69 (2 ex.), 84 gekroond (2 ex.), 96 gekroond (2 en 4 ex.), BWB (2, 6 en 6 ex.), BVB (2 ex.), BVM (2 ex.), E gekroond (3 en 3 ex.), PVN (3 ex.) en Molen (3 ex.), waarvan twee tot zes identieke pijpen werden herkend. Van het merk BWB kwam bijna eenderde van het totaal aantal van 33 pijpen uit drie pijpenvormen. Hierbij werden aantallen van twee en zes pijpen per vorm aangetroffen. Opvallend is dat van het merendeel van de pijpen uit dezelfde vorm twee of drie exemplaren werden gevonden. Werden ze mogelijk ook in deze hoeveelheden gekocht bij de lokale (tabaks)winkelier?

Gebruikssporen en rood zegellak

Bij de ovale pijpen uit de periode 1735-1870 is alleen gekeken naar de betere kwaliteit fijne en porseleine pijpen (Tabel 3). Hiervan is 13 % zwaar, 27 % middel en 57 % licht gerookt. Door breuk is bij 3 % de gebruikssporen onbekend. Het verschil in fijne en porseleine kwaliteit speelde geen rol in de mate waarin de pijpen zijn gerookt. Beide soorten lieten vrijwel gelijke percentages zien.

Verder zijn nog twee zwaar gerookte pijpen uit de periode 1760-1800 gevonden met afwijkende gebruikssporen. Bij de eerste (gemerkt BWB), zijn in de roetaanslag aan de buitenzijde van de kop, kleine krasjes zichtbaar, die zeer waarschijnlijk veroorzaakt zijn door het regelmatig aanbrengen en afnemen van een metalen pijpendop.

Ter voorkoming van brand werden in veel steden verordeningen uitgevaardigd, waarin het verboden werd zonder pijpendop de straat op te gaan. In Woerden was het in ieder geval begin 18de eeuw verboden op straat te

roken. Zo werd in 1718 besloten dat Arnoldus de Jouwer die, 'teegen de keure een pijp tabak op straat heeft gerookt' een daalder boete aan de Schout moest betalen.²² Op de tweede pijp, gemerkt weegschaal, bevindt zich op en rond de ketelopening een 5-9 mm brede band van rood zegellak (afb. 17), waarin zich fijne zandkorreltjes bevinden. De lak heeft zich vastgezet op de zware roetaanslag aan de buitenkant van de kop en in mindere mate bij de hiel en in de binnenkant van de tabaksketel. Lak werd door verwarming vloeibaar gemaakt en op papier aangebracht. Daarna werd, met een cachet of zegelstempel, een afdruk in de lak gemaakt. Na verwarming blijft de lak slechts korte tijd vloeibaar. Een voor de hand liggende verklaring voor de aanwezigheid van de lak is, dat tijdens of na het verzegelen, de pijp in de nog vloeibare lak viel en in contact kwam met het fijne zand, dat gebruikt werd om over de nog natte inkt te strooien. De zwarte roetaanslag aan de buitenzijde van de kop is vrijwel zeker veroorzaakt door een kaars. Deze zal, behalve voor verlichting, ook gebruikt zijn om zegellak vloeibaar te maken. Zoals eerder gezegd was op de locatie waar de beerput is gevonden de Bank van Lening gevestigd. Mogelijk hebben we hier te maken met een pijp die tijdens de openbare verkoop van goederen is gebroken en weggegooid. De pijp wordt, mede gezien de vondst van een steelfragment met naamopschrift, toegeschreven aan Dirk Buijs die tot 1794 het merk weegschaal in eigendom had.

Er was vaker aanleiding om rode lak te gebruiken op deze locatie. In afgevoerde grond uit de beerput kwam een lakzegel (afb. 18) met het wapen van de familie Bredius.²³ Dit zegel is mogelijk afkomstig van Johannes Bredius die zich in 1812 in Woerden vestigde en daar in de periode 1812-1826 werkzaam was als notaris en in 1824-1826 als Burgemeester van Woerden. Waarschijnlijk is de afdruk in de put geraakt tijdens of na een openbare verkoop van goederen in de Bank van Lening. De aanwezigheid van vooral fijne en porseleine kwaliteitspijpen, de vondst van het lakzegel en rode lak op een pijp en de gebruikssporen waaruit bleek dat de pijpen van de Groenendaal relatief weinig zijn gerookt, passen niet in een wijk van mindere welstand.

Afb. 17. Ovaal model met zegellak. Hielmerk weegschaal, Gouda, Dirk Buijs 1750-1794. Foto (niet op schaal) Bert van der Lingen.

Conclusie

De beerput aan de Groenendaal heeft een lange en rijke gebruikperiode van bijna drie eeuwen. Mogelijk bood het pand rond 1600 onderdak aan militairen. Gezien de samenstelling van de vroegste pijpen van fraaie kwaliteit zullen dit hoogst waarschijnlijk officieren zijn geweest. De beerput is waarschijnlijk rond 1620 geleegd en de inhoud verderop in de stadsgracht gegooid op de plaats waar al bijna 1600 jaar lang een Romeins schip bleek te liggen. Het is niet ondenkbaar dat rond 1600 het

Afb. 18. Lakzegel familie Bredius. Beerput Groenendaal, Woerden. Collectie Mart Scheer. Foto (niet op schaal) Bert van der Lingen.

Afb. 19. Wapen van de familie Bredius (noot 23)

pand ook al werd gebruikt als onderdak voor de Bank van Lening. De samenstelling van het rookgerei, zowel de eerste generatiepijpen uit de periode 1595-1620 als de latere ovale pijpen uit de periode 1735-1870, laten zien dat we hier te maken hebben met een welstand die aanzienlijk hoger was dan op deze locatie verwacht zou worden. Het merendeel van de bewoners in deze buurt behoorden immers tot de lagere sociale bevolkingsgroepen. De gebruikers van de gevonden pijpen zullen daarom voornamelijk gezocht moeten worden onder de pachters en bezoekers van de Bank van Lening aan de Groenendaal, zoals notarissen, klerken en kopers, die tijdens de jaarlijkse openbare verkoop van goederen de bank bezochten. Al met al zijn het bijzondere vondsten op bijzondere locaties.

Met dank aan Mart Scheer en Lia Schouten voor het beschikbaar stellen van de kleipijpen uit de voormalige stadsgracht.

Noten:

- 1 Hazenberg, Lanzing, Van den Ende 2006, p. 7.
- 2 De put lag ter hoogte van de huidige Groenendaal 32 en 34.
- 3 Van der Lingen 2000, p. 29-40.
- 4 Hingh en Hazenberg 2003, nr. 33.
- 5 https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Woerden (geraadpleegd 31-08-2017).
- 6 Mededeling R. van Alkemade, Archivaris Streekarchief Rijnstreek, Woerden (maart 2004).
- 7 Van Drie 1983, p. 65.
- 8 Hingh en Hazenberg 2003, nr. 33.
- 9 In deze Amsterdamse vondstgroep zijn in twee artikelen 585 eerste generatiepijpen beschreven. Van der Lingen 2014 en 2015.
- 10 Een groep vergelijkbare pijpen afkomstig uit de binnenstad van Utrecht en van akkers rond Utrecht bevindt zich in de collectie van Piet Smiesing. Verder zijn in Smiesing en Brinkerink 1988, p. 94, afb. 13, 15 en 18, vergelijkbare modellen afgebeeld die ook in Woerden zijn gevonden.
- 11 In Van Oostveen 2015 worden deze specifieke modellen niet genoemd als bodemvondst uit Rotterdam.
- 12 Deze pijp is abusievelijk te laat gedateerd. De pijp stamt uit de periode 1590-1620. Van der Lingen 2015, p. 29, afb. 34a-c.
- 13 Amsterdam Pipe Museum, collectie nummers APM 03.867a (stortgrond Bilthoven), APM 00.180i en APM 00.180d (stortgrond Groene Wal bij Groenhovenweg, Gouda) en APM 12.918 (Rotterdam, Rottekade, spoortunnel).
- 14 Hoewel de in Woerden gevonden modellen erg Engels aandoen zijn ze in Engeland niet bekend. Kleine vormverschillen laten zien dat deze pijpen zeer waarschijnlijk in Nederland zijn gemaakt. Vriendelijke mededeling David Higgins, 14-09-2017.
- 15 Een deel van deze pijpen kon achterhaald worden en mocht voor het artikel gebruikt worden. Met dank aan Lia Schouten en Mart Scheer.
- 16 Een deel van deze pijpen wordt tentoongesteld in de bibliotheek te Woerden.
- 17 Duco 2003, p. 176, no. 743 (datering tussen 1655-1670). Een eigenaar is bij dit merk niet bekend.
- 18 Voor de verdere in dit artikel genoemde eigenaren/ pijpenmakers van Goudse producten en hun werkzame perioden is gebruik gemaakt van Duco 2003 tenzij anders vermeld.
- 19 Van der Meulen 1999, p.1082, vergelijk nr.60.
- 20 Van der Lingen, 2008 (2), p. 83-84.
- 21 Deze pijp heeft als bijmerk aan weerszijden van de hiel een

- Goudse wapenschildje met een S. De sterren van het wapen zijn vervangen door stippen. Op de rechterzijde staat een zes puntige ster naast het wapenschildje. (Coll. M. Langerak)
- 22 Streekarchief Rijnstreek, Woerden. Stadsarchief (1), Resoluties van de vroedschap, Kast I, inv.nr. 16, p.47. Vergadering des Gerechts gehouden den 22 September 1718.
- 23 Deze afdruk bevindt zich in de collectie van Mart Scheer.
- 24 <https://galerij.kb.nl/kb.html#/nl/stedenatlasdewit/page/45/zoom/5/lat/-34.161818161230386/ing/-117.4218750000001> (geraadpleegd 31-08-2017).

Literatuur:

- Drie, R.J.F. van, 1983. 'De Woerdense Bank van Lening onder stedelijk toezicht, 1582-1883'. *Heemijdinghen* 19 (4), p. 61-70.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Hazenberg, T., J. Lanzing, H. van den Ende, 2006. *Woerden - Hoochwoert / Castellumgarage. Archeologische begeleiding ontgraving parkeergarage en archeologisch toezicht aanleg funderingen winkelpanden*. Hazenberg AMZ publicaties 2006-06 (Projectnummer: 1256). Hazenberg Archeologie, Leiden.
- Hingh, A. de en T. Hazenberg (red.), 'Woerden Kerkplein'. *Archeologie Actueel*, nr. 33, 20 augustus 2003.
- Lingen, B. van der, 2000. 'Woerdense tabakspijpenmakers in de 17de en 18de eeuw'. *Heemijdinghen* 36 (2), p. 29-40.
- Lingen, Bert van der, 2008, 'De boedelinventaris van Hendrik Straatman, handelaar in tabak en tabakspijpen te Woerden, 1795 (1)' en *ibid.* '(2)'. *Heemijdinghen* 44 (2), p.44-51 en 44 (3), p.80-89.
- Lingen, B. van der, 2014. 'Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625'. *Jaarboek 2014 van de PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p.111-149.
- Lingen, B. van der, 2015. 'Aanvulling op Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625'. *Jaarboek 2015 van de PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p.19-31.
- Meulen, J. van der, 'Tabakspijpen', p.1067-1090, in (M. Bartels) *Steden in Scherven 2, Catalogus. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Zwolle 1999.
- Oostveen, J. van, 2015. *Tabak, tabakspijpenmakers en hun producten in Rotterdam (1600-1675)*. BOORnotitie 19. Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam.
- Smiesing, P.K. en J.P. Brinkerink, 1988. *Onder de rook van Utrecht. Twee eeuwen tabakspijpenmakerij in Lauwerecht 1600-1800*. Stichtse Historische Reeks 14.

English summary

Kleipijpen uit een beerput aan de Groenendaal en uit de voormalige stadsgracht te Woerden, 1590-1870 / Clay pipes from a cesspit in the Groenendaal in Woerden and from the former moat

Bert van der Lingen

During 2002-2004 large-scale archaeological research was executed in the city of Woerden in the province of Utrecht. The excavations focused mainly on the Roman history of the city. During these excavations a richly filled cesspit from the late 16th until the later 19th century was found. An unusually large concentration of early 17th century pipes from Utrecht was found, as well as Gouda pipes from the 18th and early 19th century. The site of the cesspit might have been used to house military personnel around 1600, while later in the 17th and 18th centuries the location was used as a pawnshop. Some of the early pipes were found above the site of the Roman ship 'Woerden 7'.

